

Родіон Комаров (Київ)

ГЕРОЙ ТА ПАМ'ЯТНИК ГЕРОЮ
ЯК ФАКТОРИ ІДЕНТИЧНОСТІ: ПРИКЛАД ДОНЕЦЬКА

Досліджуючи феномен культури в різноманітності його виявів, ми стикаємося з низкою явищ, що, попри позірну незначущість або окремішність, вимагають особливої уваги. Одним з них є «героїзм», невід'ємна частина культурного контексту пострадянського простору і один з його найвагоміших культурних феноменів. Феномен «героїзму», незважаючи на певну неухважність дослідників, особливо тих, хто розглядає культуру з позицій філософії, все ж ставав предметом вивчення — переважно дослідників інтелектуальної історії. На нашу думку, виявити смисли «героїзму» та запропонувати його дефініції можна, лише досліджуючи конкретні контексти його існування. Одному з таких культурних контекстів, регіональному, присвячується ця стаття. Ми вважаємо, що героїзм у Донецькому регіоні варто розглядати як один із ключових символів національно-культурної та регіональної ідентичності.

«Героїзм» є давнім, але незмінно актуальним феноменом культури, він виник з початком людської історії та став вагомим і наскрізним культурним символом, набув особливого значення в контексті розвитку національних культур, в певних групових, соціальних, регіональних контекстах. Героїзм є однією з універсальних культур, символом, що виражає вагомий сенс та загальні істини культури, її категорії-поняття, що «акумуляють накопичений історично-соціальний досвід, в системі яких людина певної культури оцінює, осмислює та переживає світ, зводить до цілісності всі явища дійсності, які потрапляють у сферу її досвіду»¹. Зв'язок героїзму із найзагальнішими культурними сенсами робить його аналіз необхідним для кожного, хто осмислює сутність певної соціокультурної системи та намагається з'ясувати сенс певної культурної ідентичності. Герой у найзагальнішому сенсі, згідно з думкою відомого дослідника феномену Д. Кемпбела, це «чоловік чи жінка, яким пощастило пробитися крізь особисті й місцеві обмеження до всезагально людських форм... первинних джерел людського життя і мислення»². Поняття «героїзму» в загальному сенсі може перегукуватися з розробленим в етнології поняттям «культурного героя» — міфічного персонажа-прапредка певної спільноти, котрий бере участь у світотворенні і здобуває або вперше створює для людей «культуру» із первісного хаосу³. Ці «есенційні», «вічні» розуміння «героя» завжди присутні, незважаючи на змінність розуміння героїзму в різні часи та в різних історико-культурних умовах. Саме до одного з контекстів існування «героїчної» символіки ми й звернемося далі.

Актуальність розгляду побутування героїчної символіки в регіональному контексті сучасної України полягає передусім у необхідності пояснити численні суперечності, які ця героїка демонструє (ми не будемо окремо перераховувати ці суперечності, бо зможемо побачити їх у низці конкретних ситуацій, зауважимо лише, що інколи вони переходять у конфлікт ідентичностей, особливо — коли свідомо культивуються певними акторами). В роботі ми досліджуємо регіональну ідентичність Донецька, яка в сучасній Україні зустрічає, принаймні на перший погляд, досить неоднозначне ставлення; проте вона є істотною культурною реальністю для великої кількості українців. Неоднозначність сприйняття ідентичності населення робітничого та промислового Донецького регіону, нерозуміння її специфіки, що часто спричиняє негативні оцінки, роблять її дослідження дуже важливим у контексті пізнання сучасної української культури та українського минулого. Підтвердженням неоднозначності сприйняття робітничого класу є, наприклад, те, що ще на початку 80-х рр. ХХ ст. Ар'є Вудка, розмірковуючи над проблемами української ідентичності, відзначав, що «в специфічних умовах України робітниче питання набуло особливого забарвлення»⁴, та наголошував на тому, що «внаслідок багатовікової колонізації міське населення України було і є великою мірою неукраїнським... тому що саме в містах здійснювалася його масова асиміляція»⁵. Міська ідентичність та її розвиток в контексті робітничої за своєю спрямованістю й корінням культури викликають багато питань і сумнівів у своїй цінності та доцільності свого існування, і вже сам цей факт надає їх дослідженню важливості. Втім, перш ніж розглянути глибинну культурну сутність феномена, до якого ми звертаємося, варто визначити теоретичні засади, на яких ґрунтується дослідження. Основою його є уявлення про культуру передусім як про систему цінностей (можемо обґрунтувати це твердженням М. Вебера про те, що «поняття культури є поняттям ціннісним, а значення явищ культури передбачає їх співвідношення з поняттям цінності»⁶) та систему символів. Ключовим поняттям роботи є «ідентичність».

Феномен ідентичності (спочатку варто зосередитися на його національному варіанті) ми тлумачимо як співвіднесеність буття окремої людини, її волі, розуму, емоцій, почувань із ширшим культурним контекстом — національним, регіональним, релігійним, професійним та іншими; ця співвіднесеність дає людині основу її життя, включає в груповий і загальносвітовий контексти, виокремлюючи як буття цілком оригінальне, унікальне в тих контекстах, що визначають його сутність, але і водночас буття спільне з іншими людьми. Поняття ідентичності ми формулюємо, спираючись на підходи Е. Д. Сміта і К. Хюбнера. Перший з названих авторів під національною ідентичністю розуміє «безперервне відтворення й нове тлумачення характерних вартостей, символів, пам'яті, міфів і традицій, які утворюють особисту спадщину нації»⁷. Другий наголошує на тому, що національна ідентичність є насамперед внутрішнім досвідом людей⁸. Національна ідентичність є передусім феноменом світоглядним — спрямованістю людини на певні цінності, символи, поняття, що є безумовно значущими для цілої спільноти. Ідентичність регіональну ми можемо розглядати за аналогією із відповідною національною (регіональний зміст

входить до ширшого національного контексту) та тлумачити як співвіднесеність окремої особи з меншим, ніж національний, контекстом — з «малою батьківщиною», її мовними й світоглядними особливостями, релігійними переконаннями, традиційними прабатьківськими способами праці, краєвидами тощо. Регіональна ідентичність ґрунтується на загальноновживаних у культурі символах, і однією з найвагоміших тут є символіка героїчного, що найчастіше втілюється в образах людей, які «створили» культурну спільноту, створили в прямому значенні не лише матеріальні умови її життя, але й духовне обличчя, способи мислення, ментальні риси, культурну пам'ять, традицію тощо. Одним із найважливіших способів вшанування таких осіб, які живуть у культурній пам'яті, чиї імена та характеристики позначають цілі збірні поняття, окрім згадування про них в різних культурних текстах, є зведення пам'ятників. Дослідження регіональної ідентичності як складової культурного життя України на основі таких джерел, як пам'ятники героям, на нашу думку, є важливим шляхом з'ясування її сутності та значення.

«Героїзм» є одним із найпотужніших способів презентувати місцеві особливості, викликати емоційне відчуття та переживання належності до місцевої спільноти і водночас вписати цю спільноту до ширшого, національного чи державного, контексту. Одним із найцікавіших українських регіонів у цьому плані є Донбас, зокрема його «неофіційна столиця» Донецьк — місто, яке для його мешканців цілком природно є не тільки місцем проживання чи праці, а й символом, однією з основ власної ідентичності. Тут ми розглянемо головню пам'ятники Донецька, проте за потреби будемо наводити приклади з області — коли вони, на нашу думку, яскраво репрезентують ті самі поняття, що й «столичні». Ми вважаємо, що вони є втіленням місцевої специфіки — цінностей та світогляду, притаманних даному регіону порівняно з іншими. Цю місцеву специфіку найкраще відбивають не військові монументи, пам'ятники спортсменам або митцям (що за своєю образністю не відрізняються від інших регіонів України), а пам'ятники робітникам, котрі репрезентують специфічну ідентичність «Донбасу — краю трударів», «пролетарського Донбасу». Монументи на честь робітників представляють ідентичність Донеччини з огляду на минуле регіону та втілюють, говорячи словами Е. Ренана, «спільне володіння багатим спадком згадок про... довгий період праці, жертвовності та благочестя»⁹. Зведення монументів є вшануванням видатних осіб, постійним нагадуванням про них як про культуротворців у найпервиннішому, міфічному значенні. Проте перед тим, як перейти до з'ясування їхнього культурного сенсу, варто сказати кілька слів про значення пам'ятника для символічних структур міста, що в рефлексії людей набуває рис «столичності». З цього погляду актуальною є думка німецького дослідника Р. Козеллека щодо сенсу побудови монументів. Згідно з нею (хоча автор мав на увазі передусім пам'ятники загиблим воїнам — ми можемо поширити таке розуміння на різні їх види) «пам'ятники, разом з усіма їхніми рисами й написами, створюють священні осередки, які, ретельно опікувані, служать для того, щоб знову й знову повертати своїх засновників та їхніх нащадків до спогадів про мертвих»¹⁰; якщо перефразувати, то можна сказати, що пам'ятники повертають людей до спогадів про прашурів —

людей, діяльність яких визначила обличчя цілої національної або регіональної групи. Справді пам'ятники Донецька істотно відрізняються від пам'ятників інших міст, наприклад від київських (в останніх ми бачимо виразний акцент на ідеях державності, на джерелах саме української національної культури тощо), насамперед акцентуванням різного роду фізичної праці; проте для нас важлива передусім реальна наявність у регіоні власної ідентичності, що відрізняється від національної, хоча зазвичай (за окремими винятками) підпорядковується їй. Інформацію про них ми можемо взяти з обраних для роботи джерел.

До джерельної бази даного дослідження ми вважаємо за необхідне долучити, окрім власне монументів та їхніх візуальних відтворень у друці, також і тексти, що відбивають суспільний дискурс щодо донецької регіональної ідентичності. До таких, як до дуже показових, ми відносимо і кілька наукових рефлексій проблематики, пов'язаної з культурою та історією Донбасу, а також присвячений регіону фотоальбом¹¹, який є важливою частиною масової культури та має на меті популяризацію Донеччини в Україні, її введення у загальний український контекст. Цікаво, що і в публічному, і в науковому дискурсі як фактичний символ регіональної донецької ідентичності постає наголос саме на фізичній праці — яка пов'язується і з унікальністю місцезнаходження Донеччини, і з особливими характером, волею, вдачею мешканців тощо.

Слід також зазначити, що суттєвим чинником у реалізації нашого дослідження специфіки регіональної ідентичності, втіленої у символіці героїзму, є також і наше власне почуття малої батьківщини та досвід досить тривалого проживання в Донецьку та Донецькій області. Ми сподіваємося, що цей чинник може спричинитися не тільки до суб'єктивності висновків, але і до глибокого занурення в контекст і глибшого розуміння культурних сенсів — звичайно, за умови намагань зберігати критичну дослідницьку дистанцію щодо частини власного життя та ідентичності.

Фотоальбом «Донеччина», виданий у Донецьку 2004 р., починається словами тодішнього прем'єр-міністра України Віктора Януковича: «Україна мов коштовне намисто, перлини якого поєднують наша родюча земля, загальна історія та унікальна культура, але кожна з перлин має своє, неповторне, притаманне тільки їй забарвлення. Донеччина — одна з найяскравіших перлин у цьому намисті»¹². В наведеній цитаті ми схильні вбачати насамперед відчуття особливої ідентичності, яка, включаючи себе до загальнокультурного та загальнонаціонального контексту, водночас маніфестує усвідомлення власної окремішності та особливостей власного шляху. Така сама ідея міститься і в статті луганського науковця І. Кононова, який говорить про особливу «етноструктуру нашого (Донбаського) регіону, що формувалася в результаті тривалих соціально-економічних процесів, і у межах якої... склалася українсько-російська панівна коаліція»¹³. Таке самоусвідомлення надалі логічно переходить у героїзм, сенс якого проявляється у різних джерелах. Так, В. Янукович, звертаючись до тих, хто переглядатиме альбом «Донеччина» і читатиме тексти, прив'язаний до його ілюстрацій, досить емоційно наголошує на тому, що «усе, чим сьогодні багатий Донбас, чим він знаний в усьому світі (регіональна ідентичність

претендує на вияв і у загальносвіттовому контексті — *Р. К.*), стало можливим завдяки їхнім (жителів регіону — *Р. К.*) невтомним рукам і золотим серцям»¹⁴. Він наголошує як на повноцінності розвитку власної малої батьківщини, так і на ідеальності населення власного регіону, героїзмі людей-культуротворців, що створюють матеріальні і духовні цінності, постійно працюють і в цьому спираються на міцний ґрунт минулого. Досліджуваний нами альбом, який, до речі, є достатньо фундаментальним охопленням історико-культурних особливостей Донеччини — від ранньої історії до сучасного промислового і культурного розвитку регіону, — дає низку інших специфічних героїчних описів. Міфічною та героїчною символікою просякнута історико-популярна розповідь про «народження» Донбасу: «Почалися пошуки кам'яного вугілля, про яке йшла мова серед селян як про горюче каміння, і вони, Вепренський і Чирков, знайшли його... Потім був Григорій Капустін (один із засновників міста Макіївки), потім Євграф Ковалевський, який склав першу геологічну карту кряжа і дав йому ім'я «Донецький», і уже Донецький кряж дозволив людині увійти в його глибини. Народжувався Донбас, незаперечно, завдяки силі і розуму тутешніх людей, усі вони вкупі, незалежно від національностей і мови, утворили виняткову донбаську сім'ю народів»¹⁵. Йдеться в альбомі і про повоєнних «патріотів Донбасу — плеяду послідовників (відзначимо, що наслідування є одним з найвагоміших елементів у змісті героїзму — *Р. К.*), сузір'я героїв, закоханих у свій край, відданих справі, збагачених знанням і досвідом попередників, людей із золотими серцями»¹⁶. Героїзм праці підкреслюють також інші джерела, наприклад, видана в Донецьку книга з історії цього краю, яка, говорячи про довоєнний індустріальний Донбас, відзначає існування в регіоні, навіть у поєднанні з низкою негативних явищ, репресій, становленням тоталітарної системи тощо, «славних трудових традицій Донбасу, дійсного ентузіазму, мужності, героїзму, патріотизму ударників і новаторів»¹⁷.

Таким чином, Донецьк та репрезентований ним регіон демонструють зразок власного культурного героїзму — символічне означення людського буття, осмисленого як культуротворчість, ідеалізацію людських рис та занять, закріплену в традиції, яка має міжпоколінний та позачасовий характер. «Донецький героїзм» («героїзм Донбасу», можливі й інші його назви) є істотним для регіону символом, а розуміння його сенсу можна досягти, застосувавши концепцію одного з провідних дослідників феномену героїчного, Т. Карлейля, який багато говорить про героїзм праці. Згідно з думкою Карлейля, праця є настільки ж героїчним діянням, як і заснування держав, створення шедеврів мистецтва або власної літературної мови. За Карлейлем, «істинна праця, яку ти добросовісно виконуєш, є вічною, як Сам Великий Засновник і Зодчий світу»¹⁸, «праця є великим єдиним дивом Людини, за допомогою якого Людина піднялася з землі, зовсім без перебільшень, до божественних небес»¹⁹. Осмислену таким чином працю ми можемо вважати атрибутивною героїчною характеристикою, сенс якої можна ототожнити з символічним сенсом пам'ятників, які ми розглянемо далі. Монументи, що репрезентують трудову ідентичність, найдоцільніше розподілити за своєрідними змістовно-тематичними групами, точніше,

за умовно виокремленими нами типами, які відбивають певну основну ідею того чи іншого монументу.

Перший тип пам'ятників, який ми вважаємо за потрібне розглянути, зображає робітника як типового для Донбасу героя. Яскравим прикладом такого типу монументів є пам'ятник шахтареві, що в умовах Донецька став означенням героїзму праці в цілому; найкращим утіленням цієї ідеї, на нашу думку, є пам'ятник шахтареві на Шахтарській площі у центрі Донецька. Цей монумент являє собою фігуру робітника у відповідному вбранні, а його зоровим центром є шмат вугілля в руках шахтаря, який він ніби простягає назустріч всім, хто в'їжджає до міста. Виходячи з сенсу регіональної ідентичності, окресленого нами вище, шмат вугілля, що стало однією з основ донбаської економіки і одним із символів регіону, репрезентує низку універсальних культурних ідей. Як головні з них варто назвати, по-перше, символізацію цінності фізичної праці, необхідної для отримання матеріальних благ, та, по-друге, ідею цінності духовної — особливого шахтарського духу і сили населення Донбасу, його міцних рук та мужніх і щедрих душ (надзвичайно символічний і вірш, яким доповнюється фото пам'ятника в альбомі «Донеччина»: «Стареют и дома, и люди, сторая падает звезда... Но не стареют города с названьем новым или старым. Стоят и сто, и тышу лет»²⁰). Власне, всі інші донбаські пам'ятники робітникам, особливо шахтарям, мають схожу ідею героїзму праці як не просто здобуття матеріальних ресурсів, а передусім як сили людського духу, та є вказівкою не тільки на конкретну професію, а й на цілий регіон з його специфікою, історичними і сучасними здобутками.

Друга група пам'ятників, котра, на нашу думку, може бути виокремлена, продовжує розвивати ідеї монументів першої групи, але присвячується вже конкретним людям та наголошує на їхній історичній і культурній значущості, зразковості їхнього життя для наступних поколінь. Такі монументи поширені по всьому Донбасові, проте ми можемо зосередитися лише на пам'ятнику відомому шахтареві Микиті Ізотову в місті Горлівці Донецької області. Микита Ізотов — постать доби індустріалізації Донбасу, прославлена разом зі Стахановим та іншими трудівниками, які втілювали в життя промисловий розвиток регіону і тодішньої радянської країни. Пам'ятник Ізотову не має визначних особливостей та зображує «просту» людину («робота й принесла славу Ізотову, він просто умів працювати»²¹), проте ця людська постать підноситься, як і у випадку з пам'ятником шахтареві в Донецьку, над центром міста, ніби «споглядаючи» усіх його жителів. Особливість цього пам'ятника можна краще зрозуміти з рефлексій над постаттю самого гірника Ізотова, де ця людина постає вже виразно у ролі «культурного героя»-творця, котрий дарує людям здатність працювати. Виявляється, що Ізотов «перед тим, як замахуватися у вибої обушком, обдумував процес праці, розпочинав рубати вугілля з вивчення пласта, і сучасники говорили, що він вмів читати вугільний пласт як відкриту книгу»²²; Ізотов ніби вказує людям на те, як треба працювати, навчає їх правильної праці, хоча у наведеній цитаті з першого погляду героїзму можна й не побачити. Він дуже явно виявля-

ється, коли ми дізнаємося про те, що «Ізотов, ще й за словами Горького, підняв працю до висоти мистецтва, а саме мистецтво передав Олексію Стаханову (іншому герою Донбасу)»²³, тобто продемонстрував спадковість життєво важливої навички, значущої з огляду не тільки на економіку, а ще й на культурну усталеність. Остаточ-но завершує картину героїзації вибудовування уявної історичної спадковості, протяжності у вірші В. Демидова: «Я вижу: в летопись, в века, повоював и поработав, уходит в каске горняка потомок Игоря — Изотов»²⁴. Фактично всі монументи робітникам Донбасу виражають наскрізну ідею героїзму праці та незнищенності її результатів, що є важливим аспектом ідентичності даного регіону.

Третю групу пам'ятників, яку ми виокремимо, умовно можна назвати групою пам'ятників героям-засновникам, і вона також яскраво репрезентує уявлення Донбаського регіону про власні соціокультурні особливості. Цікаво, що, наприклад, засновники та герої Києва найчастіше є героями-державотворцями, реальними або легендарними державними діячами (від Кия до князів Володимира і Ярослава і далі до Хмельницького й Грушевського). Засновниками Донецька та міст Донеччини найчастіше ставали бізнесмени, інженери, відкривачі родовищ корисних копалин — «думні мужі, які задумали заселити цей дивний край»²⁵ (серед пам'ятників політичним діячам в Донецьку, окрім класичного для пострадянських міст «революційного набору», привертає увагу хіба що бюст Володимира Дегтярьова, радянського політичного діяча, правління якого в регіоні пов'язане, знову ж таки, з його промисловим розвитком. Дегтярьов зображений із зіркою Героя на грудях, що також відсилає нас до визначеного контексту героїзму праці). Загалом же засновники міст Донеччини зображуються дуже специфічно. Яскравим прикладом є пам'ятник засновнику Горлівки, інженеру Петру Горлову, який зображений з книгою в руках та в довгій шинелі-пальті, ніби за виконанням розрахунків і обдумуванням побудов. Засновник Макіївки Григорій Капустін зображений з киркою в руках, ніби просто відвернувся ненадовго від праці; нарешті, засновник Донецька Джон Юз постає перед спостерігачем в одязі промисловця XIX ст. та, знову ж таки, зі зряддям праці в руках. Бачимо, що символізація праці як стрижня життя Донеччини та цілої культури регіону виявилась у монументах, присвячених героям-засновникам міст, надзвичайно яскраво.

Остання група пам'ятників, яку ми розглянемо, присвячена особливому боку шахтарської праці — її великій небезпеці, усвідомленій як трагізм і, звідси, ще більший героїзм, ніж сама лише трудова звитяга. Осмислення цього аспекту відбувається в Донецьку у багатьох вимірах, зокрема у релігійному (спорудження каплиці святої Варвари Великомучениці на вшанування загиблих шахтарів), у специфічних віруваннях (наприклад, віра у «доброго Шубіна», певну субстанцію, пов'язану із шахтним середовищем). Аспект героїзму підкреслюється і під час похорону загиблих шахтарів, у зведенні на їхніх могилах однакових надгробків, що нагадує поховання загиблих вояків шикованою колоною, яка ніби «йде» до своєї мети. Монументи, присвячені загиблим шахтарям, зазвичай включають ті самі атрибути шахтарської праці, і принципово важливим є їхнє повсюдне розуміння як «меморіалів подвигу

шахтарів»²⁶, місць збереження пам'яті про героїчні дії. Цим твердженням можна завершити огляд типів монументів, що актуальні й наявні тільки в Донецькому регіоні, культурної феноменальності, яка характеризує регіональну ідентичність Донбасу.

Незважаючи на те, що в роботі ми представили аналіз лише обмеженої кількості джерел, які належать до сфери масової культури (а це відбиває наше зацікавлення саме у явищах масової свідомості та колективної ідентичності), не зачіпаючи усього обширу матеріалу з цієї теми, все ж таки можна зробити певні висновки.

По-перше, ми маємо відзначити реальне існування феномену регіональної ідентичності, і розуміння цього незаперечного культурного факту може вирішити низку проблем і непорозумінь, що існують у сьогоdnішній Україні. Важливо пам'ятати про різноманітність та неуніфікованість як єдину реальність, у якій може існувати культура. Різноманітність світоглядів і забезпечує врешті-решт не тільки існування світу як сукупності національних культур, але й існування націй як спільнот, що розвиваються, знаходячи власну єдність, в тому числі й у поєднанні різних специфічних рис в єдиному цілому.

По-друге, героїзм є однією з наскрізних універсальї культури, а його значущість закорінена ще й у практичних потребах: героїзм діє як культурний і суспільний регулятив, на рівні життя кожної окремої людини. Приклади вираження уявлень про героїзм у символічній формі ми розглянули в роботі.

Вважаємо, що застосовані тут підходи можуть бути так само доречні у вивченні феномену регіональних ідентичностей будь-якої частини України як безумовної реальності сучасної культури, що виявляється у різних суспільних практиках (вибори та інші політичні процеси, міжрегіональні контакти, мовні відносини тощо). Дана стаття не тільки визначає героїзм як феномен національної та регіональної культур, але і розглядає феномен у конкретній соціокультурній реальності, якою є Донецьк — одна з ключових «регіональних столиць» України, розуміння культурних особливостей якої відкриває шлях до розуміння специфіки розвитку всієї України.

¹ Степин В. С. Культура//Вопросы философии. — 1999. — № 8. — С. 65.

² Кемпбел Д. Герой із тисячею облич. — К., 1999. — С. 22.

³ Мелетинский Е. Культурный герой//Мифы народов мира. Энциклопедия. — М., 1982. — С. 25.

⁴ Вудка А. Національний аспект робітничого питання//Сучасність. — 1980. — № 2. — С. 121.

⁵ Там само.

⁶ Вебер М. «Об'єктивність» соціально-наукового пізнання//Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. — К., 1998. — С. 221.

⁷ Сміт Е. Д. Націоналізм: Теорія, історія, ідеологія. — К., 2004. — С. 24.

⁸ Хьюбнер К. Нація: от забвения к возрождению. — М., 2001. — С. 345.

⁹ Ренан Е. Qu'est ce qu'une nation?//Nationalism/Edited by J. Hutchinson and A. D.

Smith. — Oxford; New York, 1994. — P. 17.

¹⁰ Козеллек Р. Політичний культ мертвих. Пам'ятники воїнам у новочасі//Історичні пошуки ідентичності: Українсько-німецький колоквиум. — К., 2004. — С. 40.

¹¹ *Донеччина* (книга-фотоальбом). — Донецьк, 2004.

¹² Там само. — С. 2.

¹³ Кононов І. Жителі Донбасу: особливості культури і здатність до самоорганізації за умов суспільних змін (Аналізуючи матеріали фокусованих групових інтерв'ю)//Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 3. — С. 85.

¹⁴ *Донеччина* (книга-фотоальбом). — Донецьк, 2004. — С. 2.

¹⁵ Там само. — С. 27–28.

¹⁶ Там само. — С. 41.

¹⁷ Донецький регіон: природа, історія, культура. Посібник для студентів ВУЗів. — Донецьк, 2003. — С. 46–47.

¹⁸ Карлейль Т. Теперь и прежде. — М., 1994. — С. 243.

¹⁹ Там само. — С. 294.

²⁰ *Донеччина* (книга-фотоальбом). — Донецьк, 2004. — С. 64.

²¹ Там само. — С. 130.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Там само. — С. 42.

²⁵ Там само. — С. 27.

²⁶ Там само. — С. 94.